

Ілюзіі і рэальнасць савецкай беларусізацыі

ЛІЗАВЕТА КАСМАЧ*

Маркава, Алена.

Sovětská bělorusizace jako cesta k národu. Iluze nebo reality? (Савецкая беларусізацыя як шлях да дзяржаўнасці. Ілюзія ці рэальнасць?) Nakladatelství

Lidové Noviny: Прага, 2012, 264 с.

269 чэскіх крон

ISBN 9788074222306.

Як варта ставіцца да савецкай беларусізацыі 1920-х гадоў – як да рэалістычнага шляху пабудовы мадэрнай нацыі зверху ці як да ілюзіі? У сваім глыбокім і падрабязным даследаванні ранняй савецкай нацыянальнай палітыкі Алена Маркава выяўляе механізмы дзяржаўнай праграмы нацыянальнага развіцця, звяртаючы ўвагу як на сам працэс ажыццяўлення гэтай праграмы, так і на яе доўгатэрміновыя наступствы. Даследчыца прасочвае сувязь паміж сённяшнім праблематычным станам беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці і ўстойлівай абыякавасцю да нацыянальнага руху, з аднаго боку, і пачаткамі сучаснага беларускага грамадства, што былі закладзеныя ў першыя гады існавання Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі (БССР), з другога боку.

Гэтая кніга разглядае асаблівасці палітыкі беларусізацыі 1920-х гадоў. У ёй аналізуюцца праблемы, з якімі даводзілася сутыкацца пры фармаванні нацыі зверху ў збольшага дамадэрным грамадстве, у якім дамінантнымі формамі ідэнтычнасці былі лакальныя і канфесійныя, а мова заставалася слабым маркёрам самавызначэння. Бальшавіцкі рэжым мадэрнізаваў грамадства і імкнуўся паскорыць тэмпы нацыянальнага развіцця. Адным з прыкладаў такой штучна арганізаванай кампаніі з'яўляецца беларусізацыя. Маркава сцвярджае, што ўрэшце беларусізацыя не здолела трывала звязаць беларускую мову з нацыянальнай ідэнтычнасцю, бо была кароткатэрміновай і праводзілася непаспяудоўна. Нягледзячы на тое, што колькасць беларускіх школ вырасла, а непісьменнасць знізілася, у доўгатэрміновай перспектыве беларуская мова засталася залежнай ад савецкіх дзяржаўных указаў і не здолела стаць чыннікам фармавання нацыянальнай ідэнтычнасці.

* Лізавета Касмач – дактарантка ўніверсітэта Альберты ў Канадзе.

Даследаванне арганізавана храналагічна, ахоплівае ўвесь перыяд 1920-х гадоў у савецкай Беларусі і складаецца з васьмі раздзелаў. У шырокім кантэксце савецкай гісторыі аўтарка падрабязна разглядае перыяд 1924–1929 гадоў у новастворанай БССР. Першапачаткова, у ліпені 1920 года, савецкая Беларусь складалася толькі з шасці раёнаў былой Мінскай губерні, а пазней, між 1924 і 1926 гадамі, да яе былі далучаныя ўсходнія землі сучаснай Беларусі. Асноўныя раздзелы кнігі прысвечаны палітыцы беларусізацыі рэспубліканскага ўрада і адукацыйнай сферы. У прыватнасці, у кнізе разглядаецца тагачасны стан пачатковых школ, вучэльняў і вышэйшых навучальных устаноў, а таксама аналізуюцца ідэалагічныя асновы падручнікаў, створаных для падтрымкі новай палітыкі. Кніга даследуе крыніцы беларусізацыі, яе складовыя часткі, развіццё і плён, з улікам як станоўчых, так і адмоўных вынікаў.

Праца таксама прасочвае ход беларусізацыі на месцах, апісвае, як рэагавалі на яе розныя групы насельніцтва, нацыянальныя эліты, высокапастаўленыя партыйныя дзеячы і чыноўнікі. У цэлым Маркава разглядае беларусізацыю як спецыфічны феномен беларускага нацыястварэння. Пры гэтым яна адзначае розніцу ў падыходах да гэтай тэмы паміж, з аднаго боку, беларускай гістарыяграфіяй, якая засяроджваецца амаль выключна на моўных праблемах, і, з іншага боку, заходнімі даследчыкамі, якіх пытанне “каранізацыі” цікавіць больш, як моўная палітыка. Маркава ж разумее беларусізацыю як працэс культурнай і лінгвістычнай кансалідацыі нацыі, у якім “каранізацыя” складала неад’емную частку, спрыяючы стварэнню нацыянальных інтэлектуальных і чыноўніцкіх элітаў (с. 24).

Сацыяльная структура беларускага савецкага грамадства ў 1920-х гадах была нераўнамернай. Большасць этнічных беларусаў жылі ў сельскай мясцовасці, у той час як большую частку гарадскога насельніцтва складалі расейцы і жыды. Маркава падкрэслівае, што гэтая сітуацыя прывяла да ўстойліва нізкага сацыяльнага статусу беларускай мовы, што ў сваю чаргу з’яўлялася сур’ёзнай перашкодай для ўсіх спробаў беларусізацыі. Адзін з галоўных змагароў за беларусізацыю ўсёвлад Ігнатоўскі заўважаў, што нават сяляне часта выступалі супраць беларусізацыі. Яны спасылаліся на тое, што начальства не карыстаецца беларускай мовай, а значыць і ім, простым людзям, яна карысці не прынясе (с. 40). З іншага боку, прыклад дырэктара аддзела выдавецкіх спраў Савета народнай гаспадаркі, нейкага Стронгіна, адлюстроўвае тыповую логіку чыноўнікаў. Ён сцвярджаў, што ніхто не хоча чытаць беларускія кнігі, таму няма сэнсу іх і выдаваць. Гэта прывяло да зацяжнага канфлікту паміж дзяржаўнымі выдавецкімі ўстановамі і Народным камісарыятам па адукацыі, падчас якога камісарыят нарэшце прыняў рашэнне выдаць падручнікі па-беларуску накладам 138 500 копіяў у Нямеччыне (с. 105).

У 1924 годзе беларуская мова стала прыярытэтной мовай БССР з поўнай падтрымкай на дзяржаўным узроўні. Маркава звяртае ўвагу на відавочны парадокс такой сітуацыі: агітацыйныя кампаніі за выкарыстанне беларускай мовы праходзілі ў беларускіх школах для беларускіх грамадзян. Новы курс мог неўзабаве стаць паспяховым, бо колькасць беларускіх кніг, перакладаў і газет няўхільна расла, і сяляне пачалі згаджацца адпраўляць сваіх дзяцей у беларускія школы. Дзеці вельмі хутка прыстасоўваліся і деманстравалі імклівы прагрэс, атрымліваючы навучанне на роднай мове. Аднак гэтыя пачатковыя станоўчыя вынікі вярта ўспрымаць крытычна, бо беларусізацыя зверху ўсё яшчэ заставалася фармальнай і ажыццяўлялася паводле нізкіх стандартаў. 95 % першых выпускнікоў педагагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта не валодалі беларускай мовай на належным узроўні (с. 78). Больш паспяхова беларусізацыя праходзіла ў сельскіх раёнах, дзе прывіццё мовы не вымагала гэтулькі высілкаў, а вось насельніцтва гарадоў, якое ўсё яшчэ захоўвала свой небеларускі этнічны склад, выступала супраць новых захадаў (с. 64–70).

Аналіз тагачасных падручнікаў дазваляе Маркавай зрабіць выснову пра яшчэ адну парадаксальную рысу беларусізацыі. Яна была нацыянальная не толькі паводле формы, але і паводле зместу. У савецкай дзяржаве ўсё яшчэ адсутнічала “пралетарская” інтэлігенцыя, якая магла б развіваць выключна савецкія каштоўнасці. Замест гэтага ўлада вымушаная была абапірацца на нацыянальную “буржуазную” інтэлігенцыю як на асноўных выканаўцаў новай праграмы (с. 44). Таму не дзіўна, што новыя падручнікі па гісторыі былі нацыянальна арыентаванымі, хаця гэта і цалкам прырэчыла ідэі савецкай цэнтралізацыі. Пазней гэтая нацыянальная арыентацыя паслужыла нагодай для сталінскіх рэпрэсіяў і звароту да ідэі класавай барацьбы (с. 125).

У адрозненне ад сітуацыі ў сферы адукацыі, беларусізацыя ўрадавых структур насіла фармальны характар. Хаця беларуская мова і мела статус афіцыйнай мовы перапіскі, у штодзённай камунікацыі чыноўнікаў усё яшчэ пераважала расейская мова. Афіцыйныя асобы камуністычнай партыі не давяралі дзейнасці нацыянальнай інтэлігенцыі, якая ўсім сэрцам была за беларусізацыю. Больш за тое, нацыянальны склад партыі (дзе этнічныя беларусы ніколі не ўтваралі большасці) перадвызначыў яе негатыўнае стаўленне да “гутэйшага нацыяналізму” (с. 133). Маркава адзначае, што агульныя заявы пра паспяховыя вынікі беларусізацыі ў гэтай сферы залішне аптымістычныя, бо гісторыкі часта рабілі такія высновы, абапіраючыся толькі на афіцыйныя дакументы партыі. Каб атрымаць адэкватную карціну ажыццяўлення беларусізацыі, даследчыца таксама разглядае выпадкі супраціву новай палітыцы звычайных работнікаў і службоўцаў. Маркава сцвярджае, што раптоўнае вяртанне расейскай мовы ў

публічнае карыстанне ў паслябеларусізацыйны перыяд сведчыць пра незавершаны і павярхоўны характар беларусізацыі (с. 152–153).

Рэзкі пераход да мадэрнасці не пакінуў сялянам часу на фармаванне ўласнай нацыянальнай ідэнтычнасці, якая б грунтавалася на мове і культуры. Беларуская ідэнтычнасць заставалася сімвалічнай каштоўнасцю для невялікага кола інтэлігенцыі. Маркава параўноўвае гэтую сітуацыю з нырцом, “што ўспывае на паверхню без дэкампрэсіі” (с. 182–183). Кароткатэрміновасць беларусізацыі, яе негрунтоўнасць, а таксама тое, што яе аддана падтрымала толькі малая група нацыянальных элітаў, а насельніцтва паставілася да яе абьякаваці наогул пасіўна, не дазволіла новай палітыцы сур’ёзна паўплываць на сітуацыю. Хаця паводле колькасных паказнікаў беларусізацыя прынесла станоўчыя перамены (напрыклад, рост колькасці школ, кніг, газет), якаясна яна толькі пачала разгортвацца і не прывяла да фармавання стабільнай нацыянальнай ідэнтычнасці.

Манаграфія звяртаецца да самых разнастайных крыніц, у тым ліку і да неапублікаваных архіўных матэрыялаў, што дазваляе паказаць савецкую праграму па фармаванні нацыі зверху ва ўсіх яе супярэчнасцях і неадназначнасцях. Хаця кніга прысвечаная менавіта беларусізацыі, дадатковы аналіз стаўлення да палякаў, жыдоў і расейцаў у БССР і грамадскай рэакцыі на падтрымку меншасцяў мог бы дадаць шмат карыснага да гісторыі пра нацыянальную палітыку БССР у 1920-х гадах. Акрамя гэтага, даследаванне выйграла б ад невялікай змены структуры. Некаторыя тэарэтычныя палажэнні можна было б перанесці з заключэння ў пачатак, такім чынам узброіўшы чытача неабходным аналітычным апаратам. Нягледзячы на гэтыя невялікія заўвагі, даследаванне Алены Маркавай – каштоўны ўнёсак у беларускую гістарыяграфію 1920-х гадоў, які прапануе чытачам крытычны погляд на пытанне беларусізацыі, пераканаўчыя прыклады і абгрунтаваныя высновы.